

O NAJSTARIJEMU SLOJU HRVATSKOGLAGOLJIČNIH TEKSTOVA

Jozo VELA. *Spas-tradicija. Otkrivanje najstarije hrvatske crkvenoslavenske književnosti*. Hrvatska sveučilišna naklada – Staroslavenski institut. Zagreb, 2023., 492 str.

Krajem 2023. iz tiska je izišlo novo izdanje u sunakladništvu Staroslavenskoga instituta i Hrvatske sveučilišne naklade – studija Joze Vele, pročelnika Odjela za *Rječnik crkvenoslavenskoga jezika hrvatske redakcije* u Staroslavenskome institutu, pod naslovom *Spas-tradicija. Otkrivanje najstarije hrvatske crkvenoslavenske književnosti*. Riječ je o opsežnoj knjizi koja obaseže 492 stranice, a autorov je osnovni cilj utvrditi koji tekstovi pripadaju najstarijemu sloju hrvatske crkvenoslavenske liturgijske književnosti, za koji smatra da je nastajao do kraja 12. stoljeća prevođenjem s latinskoga, te odrediti kriterije prema kojima se taj sloj može prepoznati. Knjiga je naslovljena *Spas-tradicija* jer smatra da se ta najstarija književna tradicija može prepoznati prema svojstvu da se u njima umjesto imena Isus upotrebljava riječ *spasъ*, za koju smatra da je staro hrvatsko ime za Isusa.

Knjiga se sastoji od devet poglavlja: 1. *Uvod*, 2. *Od Isusa do Spasitelja i natrag*, 3. *Hrvatski crkvenoslavenski jezik i spomenici njime pisani*, 4. *Spas-tradicija hrvatske crkvenoslavenske književnosti – bibliografija tekstova*, 5. *Spas-tradicija hrvatske crkvenoslavenske književnosti – tekstologija*, 6. *Spas-tradicija hrvatske crkvenoslavenske književnosti – jezična obilježja*, 7. *Datiranje Spas-tradicije*, 8. *Očuvanost Spas-tradicije*, 9. *Zaključak*. A na kraju slijede i *Kratice hrvatskoglagoljičnih tekstova*, *Literatura* i *Prilog: tekstovi*.

Knjiga započinje predgovorom, u kojemu autor ističe da je ona nastajala u dvije etape: započeta je tijekom rada na njegovoj doktorskoj disertaciji o infinitivu i supinu, obranjenoj 2018. na Sveučilištu u Rijeci, na kojoj se dijele i knjige i temelje, a zatim je rad potaknut pripremom članka o *Službi u čast sv. Barbari*, objavljenoga u časopisu *Slovo* 2021. u suautorstvu s Milanom Mihaljevićem.

Autor uvodni dio svoje studije započinje isticanjem da su raniji istraživači hrvatskoglagoljičnih tekstova uočili da je pojava riječi *spasъ* umjesto *isusъ* arhaična značajka u hrvatskim crkvenoslavenskim tekstovima, a da su je Josip Tandarić i Marija Pantelić povezivali i s mogućom najstarijom hrvatskom crkvenoslavenskom književnom tradicijom, ali nisu ulazili u iscrpnije analize. Autor počinje analizom Tandarićevih stavova i stavova M. Pantelić o pojavi riječi *spasъ* u hrvatskoglagoljičnim tekstovima kao o arhaičnoj značajki.

Ističe da drugi istraživači hrvatskoglagoljične građe prevedene s latinskoga uglavnom samo utvrđuju koji su raniji, a koji kasniji elementi u pojedinim tekstovima, tj. kojoj od dviju skupina tekstova (starijoj krčko-istarskoj ili mlađoj zadarsko-krbavskoj skupini) pojedini tekst pripada, a da se uglavnom nije tragalo za iscrpnom kronologijom njihova nastanka. Autor iscrpnije prikazuje pristupe datiranju tekstova Johannesa Reinharta i Petre Stankovske. Ističe da je razlog za nedostatak pokušaja datacija tekstova široko prihvaćeni stav da se hrvatskoglagoljični liturgijski tekstovi mogu podijeliti na tekstove koji su naslijeđeni iz ranih stoljeća slavenske pismenosti i na tekstove koji su prevedeni s latinskoga nakon reforme u 13. stoljeću, te se zato u analizama pojedinih tekstova prevedenih s latinskoga rijetko propituje kad su oni točno nastali jer se automatski pretpostavlja da su povezani s razdobljem nakon reforme. Autor ove studije, međutim, smatra da su neki prijevodi s latinskoga mogli nastati i prije 13. stoljeća te da je takve tekstove od ostatka hrvatskih crkvenoslavenskih tekstova moguće razlikovati i prema određenim jezičnim osobitostima. Kao najvažniju od takvih značajka ističe već spomenutu uporabu imena *spasъ* umjesto *isusъ*, zbog čega te tekstove i naziva *Spas-tradicijom*. Rad se na knjizi sastojao od dvaju istraživanja. Prvo je pretraga i analiza građe za izradu *Rječnika crkvenoslavenskoga jezika hrvatske redakcije*, čiji je autor ujedno i glavni urednik, a drugo je sakupljanje i analiza hrvatskoglagoljične građe koja u sebi sadržava primjere uporabe imena *spasъ* umjesto *isusъ*.

U drugome poglavlju autor se osobito posvećuje analizi takve uporabe riječi *spasъ*. Pojašnjava podrijetlo, tvorbu i uporabu te riječi u hrvatskome crkvenoslavenskom na temelju građe za izradu *Rječnika crkvenoslavenskoga jezika hrvatske redakcije*. Ističe da se u toj građi riječ *spasъ* upotrebljava dvojako: u općemu značenju ‘spasitelj’ i kao vlastito ime za Isusa te navodi primjere uporabe, a donosi i podatke o uporabi iz baze BERAM, nastale u sklopu djelovanja Znanstvenoga centra izvrsnosti za hrvatsko glagoljaštvo, čiji je autor bio član. Ističe da je katkad vrlo teško razlučiti u kojemu je značenju imenica upotrijebljena te da o tome o kojemu je značenju riječ često odlučuju i na prvi pogled teško zamjetne jezične značajke (kao što je uporaba veznika *i*) ili odnos s grčkim i latinskim predlošcima.

Autor ističe razliku između uporabe riječi *spasъ* kao kristološkoga naslova ‘Spasitelj’, i uporabe te riječi kao inačice Isusova imena. Objlašnja zašto smatra da je u tome slučaju riječ o slaveniziranome obliku hebrejskoga imena Ješua, koje je značilo ‘Spasitelj’. Na temelju potvrda iz baze BERAM i korpusa koji je skupio utvrdio je da je riječ o pojavi koja je toliko česta da ne može biti riječi o slučajnome utjecaju grčkih ili latinskih predložaka ni o metonimij-

skoj uporabi imenice *spasъ* sa značenjem ‘Spasitelj’ umjesto imena *isusъ*. Ističe da su hrvatski glagoljaši dobro poznavali značenja hebrejskih imena, ali su slavenizirali isključivo Isusovo ime. Također ističe da nije riječ o posebnome kultu Spasitelja kod glagoljaša. Nije riječ o jedinome hebrejskom imenu koje ima značenje, ali je to ime jedino koje su glagoljaši prevodili te stoga autor analizira značenja različitih imena u *Bibliji*. Također, utvrđuje da je poznavanje značenja Isusova imena bilo široko rasprostranjeno po onodobnoj Europi.

Autor naglašava da je jasno da glagoljaši nisu mogli biti jedini koji su preveli Isusovo ime jer bi se to smatralo herezom, nego da je morala biti riječ o sustavnoj pojavi, te stoga analizira gdje se sve u Europi ona pojavljuje. Navodi usporedive situacije u češkim crkvenoslavenskim, starovisokonjemačkim, staronordijskim, staroengleskim i starosaksonskim tekstovima. U tim se tekstovima pojavljuju inačice imena koje dolaze od riječi koje znače ‘spasiti’ ili ‘ozdraviti’. Tu praksu povezuje s Franačkim Carstvom i karolinškom kulturom. Kao dokaz takve uporabe riječi *spas* u ranijoj hrvatskoj povijesti ističe naziv predromaničke crkve sv. Spasa u starohrvatskoj župi Vrh Rika. Tamo je sačuvan i latinski posvetni zapis koji jasno navodi da je crkva posvećena Isusu Kristu. Smatra da je to dokaz da je Spas bilo starohrvatsko ime Isusa, a ne kristološki naslov.

U trećemu poglavlju prikazuju se dosadašnja istraživanja o hrvatskoj crkvenoslavenskoj književnosti, o dometima njezine istraženosti i problemima njezina istraživanja. Pritom se obrađuju teme kao što su najstariji hrvatskoglagoljični tekstovi, revizije tekstova te podjela hrvatskoglagoljičnih liturgijskih tekstova na dvije skupine – sjevernu (krčko-istarsku) i južnu (zadarsko-krbavsku) te tekstološki odnosi među tekstovima prevedenim s latinskoga. Osobito se autor posvećuje studijama o prijevodima s latinskoga. Ističe da u većini studija o prijevodima s latinskoga nedostaje pokušaj određivanja vremena nastanka tih prijevoda, vjerojatno jer je uobičajeni stav da su ti prijevodi nastajali u 13. stoljeću nakon otpisa pape Inocenta IV. Ističe i brojne poteškoće pri utvrđivanju datuma prijevoda te preispituje tri kriterija za datiranje koje je predložio Johannes Reinhart – tekstološki i kronološki podatci, latinski predložak i jezična obilježja prijevoda. Osvrće se i na više studija u kojima se spominje datacija teksta. Smatra da su jedino jezična obilježja dobra podloga za dataciju. Pritom ističe tri značajke hrvatskih crkvenoslavenskih tekstova koje utječu i na tu razinu:

1. književna produktivnost – budući da nisu prevodili na svoj materinski jezik, nego na književni jezik, prevoditelji su često namjerno birali sta-

- rije jezične značajke, dakle starije se jezične značajke katkad pojavljuju i u tekstovima koji nisu bili naslijeđeni
2. pisarska produktivnost – budući da sačuvani tekstovi nisu autografi izvornoga autora, oni ne odražavaju uvijek izvorno stanje, nego su pisari često mijenjali jezična obilježja izvornoga teksta
 3. stilizacija prijevoda – variranje različitih jezičnih elemenata čest je prevoditeljski postupak.

Zbog tih pojava autor ističe važnost istraživanja pojave imena *spasъ* u tekstovima. Smatra da izabrana osobna imena u jeziku nemaju sinonime te da se stoga imena *isusb* i *spasъ* ne mogu pojaviti kao dio istoga postupka prevođenja, nego je riječ o isključivoj konkurentnosti izraza. Stoga smatra da se tekstovi u kojima se pojavljuje ime *spasъ* mogu izdvojiti u poseban korpus – posebnu hrvatsku crkvenoslavensku književnu tradiciju. Zbog fragmentarno očuvanih potvrda imena *spasъ* u plenarnim liturgijskim knjigama i bolje potvrđenosti toga imena u fragmentima, zaključuje da je *Spas*-tradicija ujedno i najstarija hrvatska crkvenoslavenska književna tradicija.

U četvrtome poglavlju donosi se bibliografija tekstova u kojima se Isusovo ime najmanje jedanput i najmanje u jednome od rukopisa pojavljuje u obliku *spasъ*. Na početku poglavlja objašnjavaju se kriteriji koji su primijenjeni pri sastavljanju popisa. Pod nazivom *tekst* misli se na najmanju tekstnu cjelinu koja je zaokružena bez obzira na način na koji je zapisana u hrvatskoglagoljčnim izvorima. Neki su *tekstovi* antifone, koje se sastoje od samo nekoliko riječi, a drugi poput homilija ili svetačkih legenda mogu biti razlomljeni u više isprekidanih čitanja, pa i u različitim službama. Tekstovi su razvrstani prema tipu knjige u kojoj se nalaze (brevijar, misal, ritual, zbornik), a njihov red prati liturgijsku godinu i raspored iz liturgijskih knjiga (temporal, komunal, sanktoral). Svaki je brevijarski tekst obrojčen, a ispred broja pojavljuje se slovo *s*, a tekstovi koji nisu u brevijaru obrojčeni su nakon oznake *s**. Svakomu je tekstu određena pripadnost, tj. navodi se koje je liturgijske službe taj tekst dio ili koje bi bio dio da je zapisan u liturgijskim knjigama. Službe su brevijara obrojčene nakon slova *A*. Svakomu je tekstu određena vrsta i inojezični predložak. Ako predložak nije posve istovjetan s prijevodom, nego postoje znatne razlike, označen je zvjezdicom (*). Ako predložak nije utvrđen, to je označeno trima zvjezdicama (***)

U petome poglavlju analiziraju se tekstološka obilježja pretpostavljene *Spas*-tradicije. Donose se i brojčani podatci. Tako se ističe da je ime *spasъ* u značenju 'Isus' potvrđeno s 236 pojava u 190 različitih tekstova. U ovome poglavlju autor pobliže analizira tri tvrdnje:

- 1) slavenizirano Isusovo ime *spasъ* pojavljuje se isključivo u tekstovima prevedenima s latinskoga
- 2) to se ime u prvome redu pojavljuje u brevijarskim tekstovima
- 3) velik broj pojavnica te riječi nalazi se u manjim pijevnim tekstovima.

Ta posljednja činjenica može ukazivati i na starinu tradicije jer je riječ o tekstovima koji su se učili napamet, te je to možda doprinijelo njihovu očuvanju.

Drugi je dio ovoga poglavlja posvećen analizi karolinških homilija (*Homilijar iz Angersa*, *Bavarski homilijar*, *Homilijar Haymona iz Auxerre*, *Smaragdov homilijar*) i karolinškim homilijama koje su uključene u hrvatskoglagoljične brevijare. Potvrđenost karolinških homilija u hrvatskoglagoljičnim brevijarima prema autorovu mišljenju pobija tvrdnju da je brevijar sredinom 13. stoljeća nastao prevođenjem jednoga latinskog brevijara jer smatra da nije postojao latinski brevijar koji je sadržavao veliki broj karolinških homilija. Utvrđuje i da postoji još dvanaest homilija u kojima se pojavljuje ime *spasъ* koje nemaju utvrđene latinske predloške, ali stilom i strukturom odgovaraju karolinškim homilijama. Stoga zaključuje da su sačuvane hrvatskoglagoljične karolinške homilije ostatak starije hrvatske crkvenoslavenske tradicije koju naziva *Spas-tradicijom*.

U šestome poglavlju analiziraju se jezična obilježja mogućih tekstova *Spas-tradicije* koja mogu upućivati na njihovu starinu. Primjećuje se da se u tim tekstovima nalaze brojne jezične značajke koje su u dosadašnjim studijama bile opisivane kao arhaične. Te su značajke oblici asigmatskoga ili jakoga aorista, 3. l. jd. atematskoga aorista sa starim nastavkom *-tb* (ili *-stb*) kod glagola koji su imali taj nastavak u starocrkvenoslavenskome, oblici prvoga sigmatskog aorista glagola s osnovom na suglasnik, nestegnuti imperfektni oblici, (popriloženi) sklonjivi oblici pasivnoga participa prezenta, očuvanje stare sheme živosti po kojoj su oblici akuzativa živih imenica jednaki nominativnima, konstrukcije dativa apsolutnoga te leksički arhaizmi.

Autor, međutim, naglašava i da njihova prisutnost u tekstovima ne znači nužno da je ta tradicija najstarija jer su starocrkvenoslavenske jezične crte i u 13. stoljeću i kasnije često bile književno produktivne u prijevodima hrvatskih glagoljaša. Ističe da za dokazivanje starine *Spas-tradicije* treba pronaći one arhaične jezične crte koje su književno produktivne u mogućim tekstovima *Spas-tradicije*, a nisu u isto vrijeme književno produktivne u ostalim prijevodima s latinskoga.

Autor smatra da su ta obilježja na koja treba posebno obratiti pozornost supin, dativ s infinitivom (u onim slučajevima gdje subjekt infinitiva nije

povezan s nadređenim glagolom) te uporaba prijedloga *pro* (u prenesenome značenju kojim se izražava sredstvo ili cilj). Ističe da su te jezične osobine u tekstovima za koje on smatra da bi mogli pripadati *Spas*-tradiciji nerazmjerno česte u odnosu na njihov udio u cjelokupnoj tradiciji hrvatskih prijevoda s latinskoga, koji iznosi manje od četvrtine. Donosi i brojčane podatke koji to potvrđuju.

U sedmome poglavlju ističu se dva ključna pitanja: kad je ta pretpostavljena najstarija tradicija nastala i gdje. U prvome dijelu poglavlja osporavaju se tvrdnje ranijih istraživača, koji su smatrali da je nastanak plenarnih misala i brevijara sredinom 13. stoljeća potpuno istisnuo iz uporabe ranije liturgijske knjige te da su one otišle u zaborav. Usporedbom *Londonškoga fragmenta brevijara s Prvim vrbničkim brevijarom* pokazuje se da stvaranje plenarnih hrvatskoglagoljičnih brevijara nije zatrla raniju tekstnu tradiciju, nego samo raniji raspored liturgijskih obrazaca i pojedine liturgijske tekstove. Autor smatra da je tzv. *Spas*-tradicija dokaz toga da raniji liturgijski obrasci nisu nestajali, nego su se preuzimali i doradivali.

Kako bi se precizno odgovorilo na pitanja kad je i gdje nastala pretpostavljena *Spas*-tradicija, ističe se da su nužne cjelovite jezične i tekstološke analize koje za većinu tekstova još ne postoje. Također, za mnoge tekstove nedostaju podatci o najstarijim latinskim rukopisima, koji bi također pomogli u dataciji. S obzirom na trenutačno stanje istraženosti, donju granicu nastanka za najstariju *Spas*-tradiciju u cjelini autor stavlja u same početke hrvatske glagoljaške zapadne (rimске) liturgije. Gornju granicu nastanka pokušava odrediti prema svetačkim slavljinama i slavljinama Gospodnjih blagdana u mogućim tekstovima *Spas*-tradicije. Pokazuje da se Isusovo ime *spasъ* pojavljuje pretežno u službama staroga rimskog svetačkog sloja te da se ne pojavljuje u službama koje su uvedene u 13. stoljeću. Na temelju dosadašnjih spoznaja smatra primjerenim okvirno smjestiti tekstove *Spas*-tradicije u 12. stoljeće.

Tema je osmoga poglavlja očuvanost *Spas*-tradicije, tj. odnos sačuvanih tekstova i njihova izvornoga oblika. Pritom je posebna pozornost posvećena hrvatskoglagoljičnomu prijevodu *Života Marije Magdalene* te njegovoj dataciji.

Autor smatra da su hrvatskoglagoljični tekstovi, ako su bili pri reformi sredinom 13. stoljeća djelomično uključeni u nove hrvatskoglagoljične liturgijske knjige, do vremena kad su nama potvrđeni prošli:

- 1) veće zahvate prekrajanja teksta najmanje jednom kako bi tekst odgovarao novim priručnicima
- 2) najmanje jedno sustavno redigiranje teksta

- 3) slučajne ili namjerne zahvate pojedinih pisara koji su sudjelovali u transmisijski teksta. S obzirom na to, ističe da se ne može očekivati da je od tekstova *Spas*-tradicije kakvi su izvorno bili ostalo mnogo. Zbog toga sustavno govori o *moćnim* tekstovima *Spas*-tradicije.

U devetome poglavlju ističu se najvažniji zaključci i donose zaključna promišljanja.

Na kraju knjige nalazi se popis kratica hrvatskoglagoljčnih izvora i opsežan popis literature. Zatim slijedi *Prilog: tekstovi*, u kojemu autor donosi tekstove u kojima se u najmanje jednome hrvatskoglagoljčnom spomeniku kao Isusovo ime pojavljuje riječ *spasъ*. Tekstovima je priložen i podudaran latinski predložak ako je on utvrđen ili djelomično podudaran ili srodan latinski tekst, koje je u tome slučaju označen zvjezdicom. Ističe se da je riječ o radnim inačicama tekstova kojima se služilo u ovome istraživanju, ali da mogu poslužiti kao materijal za daljnji rad i buduća istraživanja.

Ova je knjiga u prvome redu namijenjena paleoslavistima, ali i svima zainteresiranim za povijest hrvatskoga glagoljaštva i za odnos prema tekstovima i prevoditeljskim praksama u srednjemu vijeku. Knjiga također može biti zanimljiva proučavateljima povijesti liturgije te povjesničarima književnosti. Na čitatelju je da procijeni koliko su mu pojedini autorovi dokazi o postojanju *Spas*-tradicije uvjerljivi, međutim, nesporno je da je autor donio mnoge vrijedne nove podatke o pojedinim hrvatskoglagoljčnim tekstovima, vrijedne jezične analize, utvrdio različite dosad zanemarene odnose, poveznice i latinične predloške te ponovno otvorio važna pitanja koja su dugo bila zanemarivana. Stoga je knjiga Joze Vele vrijedan i važan doprinos hrvatskoj paleoslavistici.

Ana MIHALJEVIĆ